

Módszertani problémák az ómagyar kori hangtani nyelvjárási különbségek leírásában*

BÁBA BARBARA

1. A korai ómagyar kori hangváltozási tendenciák és az azok következtében kialakuló hangtani nyelvjárási különbségek területi és kronológiai sajátosságainak leírásában kutatóink az eddigiekben az egyes forrásanyagok közül főként a korai törzsnévi adatok, a mai nyelvjárások, a rokon nyelvi és a jövevényelemek vallomását tekintették mérvadónak.

1.1. Minden bizonnyal a nagy mennyiségű lokalizált adat hiányával, illetve azok értékelésének nehézségeivel magyarázható például az, hogy bizonyos esetekben a hangtani változások gócéjának kijelölésében ezek a munkák elsősorban nem a korai történeti adatok tanúságtételére, hanem a Konstantinos művének törzsnévi adataiban fellelhető hangtani sajátosságokra s ezzel összefüggésben a törzsek letelepedéséről vallott elképzelésekre támaszkodtak (vö. BÁRCZI 1947/1980: 317, 1958: 53). Így például BÁRCZI véleménye szerint Konstantinosnál egyetlen törzs nevében, a *Kürtgyarmat*-ében találunk *ü* hangot, ami alapján úgy véli, hogy az *ü*-zést ennek a törzsnek a nyelvjárásához köthetjük. És minthogy a *Kürtgyarmat* törzs valószínű letelepedési helyeként a kutatók akkortájt a Dráva-torok vidékét jelölik meg, BÁRCZI az *i > ü* labializáció gócpontját erre a területre lokalizálja (1958: 53, vö. MOÓR 1944: 20). Az *i > ě* nyiltabbá válás gócpontját hasonló elvek alapján köti a Megyer törzs szállásterületéhez, vagyis az ország középső részéhez (1958: 40, 1967/2002: 149). Mivel azonban gondolatmenetének hangtani jellegű következtetései bizonytalan feltételezésekre (és legfeljebb egy-két nyelvi adatra) épülnek, valamint a törzsek eredeti szállásterületére vonatkozóan is leginkább csak közvetett bizonyíték, a törzsnévi helynevek meglehetősen ingatag vallomása áll a rendelkezésünkre (BÁRCZI 1963/1975: 73–74, GYÖRFFY 1977: 30, RÁCZ 2005: 147, 2006: 9), ezeknek a fogódzóknak a használata önmagában kevésbé lehet az ómagyar kori hangtani nyelvjárási különbségek leírásának alapja.

1.2. A régebbi munkákban emellett a mai nyelvjárások jellemzőire ugyan csak nagyban építettek a kutatók akkor, amikor az ómagyar kor hangállapotának

* A tanulmány az MTA Prémium Posztdoktori Kutatóprogram keretében készült (befogadó intézmény: Debreceni Egyetem).

területi különbségeit igyekeztek leírni. BÁRCZI GÉZA jegyzi meg például, hogy az *i > ü* labializáció szó vége felőli terjedését a nyelvtörténeti adatokon túl egyes mai nyelvjárásokbeli gyengébb *ö*-zés is mutatja. Az anyanyelvjárástól elszigetelődő, s ezért egy korábbi fejlődési fokozaton megmaradó, a csak a tövéghangzóban labializáló nyelvjárásaink közé sorolja ez alapján például a szlavóniai vagy az Abaúj-Torna megyei Füzéri járási nyelvváltozatot (1958: 49). E. ABAFFY ERZSÉBET ugyancsak a mai nyelvjárások vallomására támaszkodik akkor, amikor az *i > ü* labializáció gócpontját kijelölni igyekszik, ennek meghatározásában ugyanis fontos körülményként tekint arra, hogy az *ü*-zés következményeképpen kialakuló legerősebb *ö*-ző tendencia ma Baranya és Somogy megyékben, illetve Szeged környékén tapasztalható (2003: 324). Ez utóbbi megállapítást azonban a jelenleg rendelkezésünkre álló történeti adatok nem igazolják.

A hangjelölés bizonytalanságára és a gyér adatok lokalizálhatatlanságára hivatkozva BENKŐ LORÁND szintén (a középmagyar korszak vallomását és) a mai nyelvjárás állapotokat veszi alapul annak megállapításához, hogy az ómagyar korban a labializációs *a*-zás minden nyelvjárástípusban kiszorította-e az illabiális *á* hangokat. Úgy véli ugyanis, hogy például a mai palóc, csángó és szlavóniai *á*-k az eredeti illabiális *á* hangok folytatásai lehetnek, vagyis ezekben a nyelvjárástípusokban az eredeti *á*-k labializációja valószínűleg nem ment végbe. Erre a következtetésre az alapján az elképzelés alapján jut, hogy például a 16. századnál aligha fiatalabb palóc *ā*-zást egy azt megelőző általános *á*-zás eredményezhette (1957: 74). BÁRCZI szerint azonban a kérdés ennél jóval bonyolultabb, mert bár ismertes, hogy a peremnyelvjárások gyakran megőriznek régiségeket, az itt adatolható *á*-knak csak egy része vezethető vissza ómagyar kori eredetre. Ugyanezekben a peremnyelvjárásokban ugyanis az *o*-ból nyíltabbá válással labiális *a*-k keletkeztek, amelyek aztán delabializálódtak (1958: 58, vö. E. ABAFFY 2003: 325–326).

A mai magyar nyelvjárásokban fellelhető nyelvi jelenségek tehát önmagukban szintén nem használhatók bizonyító érvként egy-egy ómagyar kori nyelvjárás sajátosság lokalizálásához (lásd ehhez még BENKŐ LORÁNDnak a mai magyar kettőshangzóról tett megállapítását, amely szerint ezek általában nem az ómagyar, illetve középmagyar korszak kettőshangzóinak folytatói, 1957: 76). Az ómagyar kori kronológiai és nyelvföldrajzi sajátosságok tisztázásában a jelenség mai nyelvjárás állapotának figyelembevétele így legfeljebb csak adalékokkal szolgálhat; az ilyen jellegű kombinációs, egybevetéses vizsgálat ugyanis leginkább az újabb kor, a 17–19. század nyelvjárás állapotára vonatkozóan kecsegtethet eredménnyel. Ezzel szemben a kései ómagyar kor adatai már jóval megbízhatóbban hasznosíthatók bizonyos korai ómagyar kori hangtani jelenségek leírásában (lásd erről később az *i ~ é* szembenállásnál írottakat).

1.3. A nyelvjárástörténeti vizsgálatok forrásanyagai között számon tartott mai nyelvjárás viszonyok mellett az egyes hangtani szembenállások kronológiai viszonyai ügyében a rokon nyelvi és a jövevénelemek figyelembevételét szintén

számos esetben fontosnak tartották a szakemberek. A rokon nyelvi párhuzamok jöhetnek például a segítségünkre a *fil* ~ *fül* kettőssége kapcsán; a csak illabiális formát mutató korai történeti adatok mellett ugyanis az is az illabiális alak elsődlegességét támogatja, hogy a rokon nyelvekben, például a vogulban ugyancsak illabiális formában adatható a lexéma (vog. *pił* 'fül', BENKŐ 1957: 17, TESz.). A jövevényelemek mint a nyelvjárástörténet forrásai az *i* ~ *ü* szembenállásra vonatkozóan szintén hasznos kiindulópontként szolgálhatnak: BENKŐ LORÁND szerint ugyanis a hongfoglalás előtti török jövevényiszavaink arról vallanak, hogy már „az ősmagyar kor második felében *i*-zű és *ü*-zű nyelvjárási részlegek állottak egymással szemben” (1957: 69). Úgy véli, hogy a korszakból származó török jövevényiszavakban a török palatális labiális magánhangzóknak (vagyis az *ö* és *ü* hangoknak) kettős magyar nyelvi megfelelése van: az olyan lexémákat, mint például az *ökör*, *körte*, *kökény*, *szűcs*, *ürü* stb. minden bizonnyal az *ü*-zű nyelvjárástípusok; ezzel szemben az *idő*, *kék* stb. szavakat az *i*-zű nyelvjárási részlegek vehették át (1957: 69). Az ősi és a török eredetű közsavak labiális és illabiális formáinak megítélésekor ugyanakkor azt is fontos szem előtt tartanunk, hogy ebben az időszakban az *ü* talán csak az *i* hangkörnyezettől függő variánsa volt, tehát fonémastátusa a rokon nyelvi együttélés korában, illetve az ősmagyar korban meglehetősen bizonytalan (vö. E. ABAFFY 2003: 124).

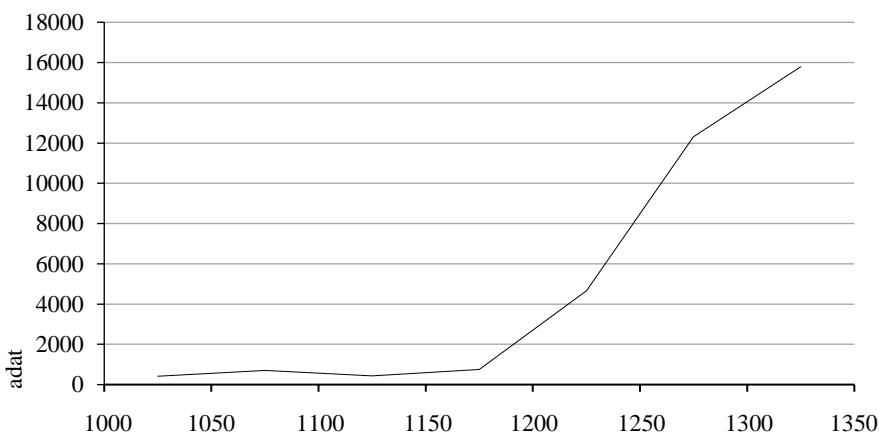
2. Az oklevelekben fellelhető történeti adatok támpontként való felhasználásakor — a mai nyelvjárási, a rokon nyelvi, illetve a korai törzsnévi adatok figyelembevételéhez hasonlóan — szintén nagy körültekintéssel kell eljárunk.

2.1. A történeti adatok kronológiai és nyelvföldrajzi forrásértékét a hangtani szembenállásokkal kapcsolatban leginkább bizonyos középkori források kevert nyelvi állapota bizonytalaníthatja el. Az ilyen jelenségek vizsgálatakor ugyanis azzal kell szembesülnünk, hogy még egyazon nyelvemlék sem tükröz szinte soha teljesen egységes, következetes nyelvi állapotot.

A székesfehérvári keresztesek javainak megerősítését tartalmazó, 1193-ban kelt oklevél például számos hangtani ingadozást mutat, az adatok így példákat szolgáltatnak az *i* ~ *ü* szembenállás mellett az *ou* ~ *ó* (pl. *humerou* ~ *Aldo cut*), *ëü* ~ *öü* (például *keures bocor* ~ *Chergou*), *ëü* ~ *é* (pl. *Ferteu* ~ *fertes*), valamint a *v* ~ hiátus (pl. *Leajn sewer* ~ *Seyr kev*) hangtani (vagy esetleg helyesírási) kettősségekre is (BENKŐ 1957: 37–39). A 11–12. század táján nyelvünkben meglévő kiterjedt kettőshangzórendszer kialakulásának és változásának térbeli és időbeli különbségei ugyancsak tetten érhetők akár egy nyelvemléken belül is: a Tihanyi alapítólevél *azah*, *meneh*, *gisnav*, *feu*, *ferteu* szórványai például a szótagzáró *γ* hangnak bizonyos esetekben való megmaradását, illetve más esetekben diftongussá alakulását mutatják (BENKŐ 1957: 76). Nyelvjárási hangtani kettősséget nemcsak a szórvány-, hanem a szövegemlékeink is mutathatnak, így például a Halotti beszédben a birtokos személyjel (pl. *gimilce tvl* ~ *lilki ert*) és a latívuszrag

(pl. *vilagbele* ~ *nugulmabeli*) *é-ző* és *i-ző* formában egyaránt adathozható (E. ABAFFY 2003: 338).

2.2. Emellett az oklevelek fennmaradásának esetlegessége ugyancsak komoly kihívás elé állítja a történeti adatok alapján területi és kronológiai különbségek leírására vállalkozó kutatót (BENKŐ 1957: 40–41). Kronológiai szempontból például igen fontos tény, hogy az Árpád-korból ránk maradt 4419 királyi oklevélből mindössze 198 köthető a 11–12. századhoz, a további 4221 oklevél a 13. század terméke (SOLYMOSSI 2006: 206–207, SZŐKE 2015: 15, TÓTH 2016: 13–14). Az oklevelek megjelenésének kronológiai egyenetlensége természetesen az adatok időbeli eloszlását is nagyban torzítja: jól mutatja ezt a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén épülő hang- és helyesírás-történeti adatbázis¹ mintegy 35 000 adatának kronológiai megoszlása (lásd ehhez az 1. ábrát).

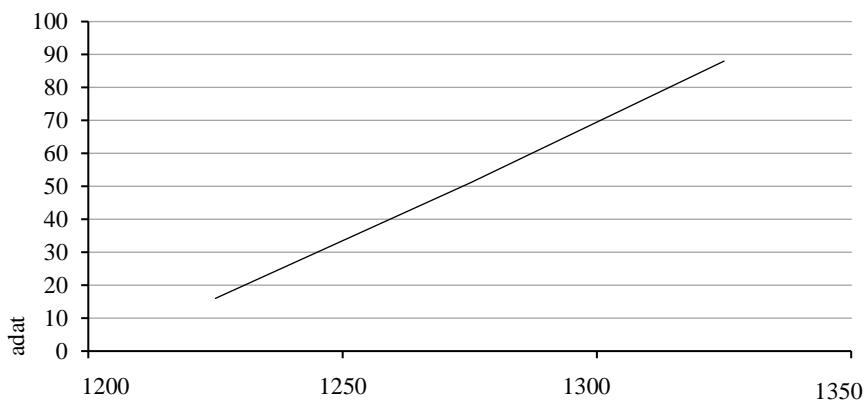

1. ábra. Az adatok kronológiai megoszlása a felhasznált hang- és helyesírás-történeti adatbázisban

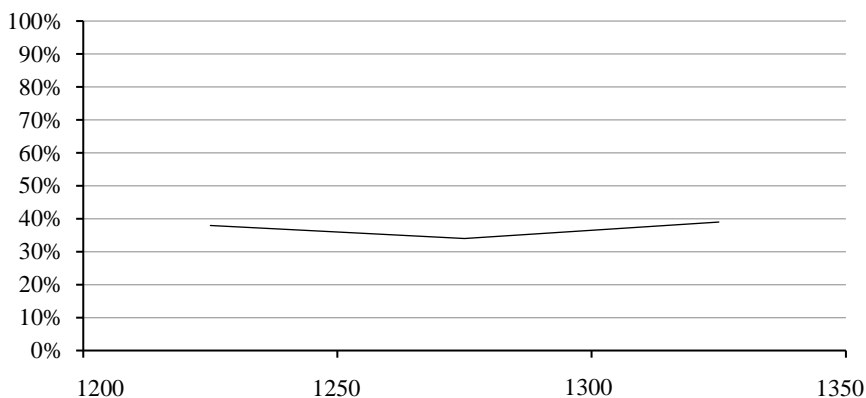
Tekintettel arra, hogy az oklevelek eloszlása az egyes évszázadokban ilyen nagy fokú aránytalanságot mutat, a kronológiai sajátosságok megállapításakor a változatok egymáshoz viszonyított előfordulásának figyelembevétele lehet leginkább eredményes az egyes korszakokban.² Az *i* ~ *ü* szembenállás vizsgálatakor például az *ü*-t tartalmazó adatok abszolút gyakoriságát tekintve azok erőteljes gyarapodásának lehetünk tanúi, az összes (tehát mind az *i*-t, mind az *ü*-t tartalmazó) adatot s azok egymáshoz viszonyított arányát vizsgálva azonban sokkal inkább az *ü*-ző adatok stagnálása tűnik valószínűbbnek (lásd a 2a és a 2b ábrát).

¹ A korai ómagyar kori hangtani nyelvjárási különbségek területi-kronológiai sajátosságainak vizsgálatához forrásanyagként a későbbiekben is ezt az adatbázist használtam.

² Az adatok kronológiai eloszlásából egyúttal az is következik, hogy a 13. század előtti időszak adatai gyakorisági összevetésekre nem alkalmasak, ezért azok figyelembevételétől az ilyen jellegű elemzésekben a későbbiekben eltekintek.

2a. ábra. Az *ü* előfordulásának abszolút gyakorisági viszonyai

2b. ábra. Az *ü* előfordulásának relatív gyakorisági viszonyai

Az oklevelek s ezáltal a bennük szereplő nyelvi adatok egyenetlen kronológiai eloszlása — az összevethetőség itt említett problémái mellett — olyan értelemben is befolyásolhatja a nyelvjárástörténeti vizsgálatok eredményét, hogy abban az időszakban, amikor nagyobb számban állnak rendelkezésünkre helynévi adatok, bizonyos hangváltozási folyamatok akár már le is zárulhattak. A β labializáló hatásaként, annak kiesésével összefüggő labializáció például a helynévi adatok szerint valószínűleg olyan korán zajlott le, hogy az ennek következtében kialakuló kettősségre nem találunk meggyőző adatkárokat, csupán a változás eredményeképpen létrejövő *ü*-ző alakok (például *Köved* 1247: *Kued*, Komárom vm., Gy. 3: 434, *tövis* 1319: *Tuys*, erdélyi Fehér vm., Gy. 2: 188) jönnek elő nagyobb számban a korai ómagyar kori adatok között (de lásd még DUDÁS 2004: 168).

2.3. A nyelvöldrajzi adatok értékelésekor emellett a források területi eloszlásának egyenetlensége is könnyen elbizonytalaníthatja a nyelvöldrajzi adatok

tanúságtételét (TÓTH 2016: 13), mivel bizonyos adatok hiánya a vizsgált területen nem szükségszerűen azonosítható magának a nyelvi jelenségnek a hiányával. A korai ómagyar kori *i ~ é* szembenállás területi sajátosságainak leírása például BENKŐ LORÁND szerint — Szatmár és Sopron vármegyék nyelvtörténeti adatainak korlátozott hozzáférhetősége miatt — kizárólag a későbbi évszázadok forrásainak (így például a Szalkai glosszák, a Soproni levelek és a Szatmári iratok) vallomása révén lehet teljes (1957: 75, 89–90), s ezek alapján az *i*-zés korábbi jelenléte is valószínűsíthető ezeken a területeken.

Nemcsak bizonyos területek adathiányos volta, hanem egyúttal más régiók gazdag adatoltsága is könnyen tévútra vezethet bennünket a hangtani jelenségek területi sajátosságainak leírásakor. Nyitra vármegye például mind az *ü*-zés, mind pedig az *i*-zés területi terjedésének vizsgálatakor sűrűsödési pontként tűnik fel a korai évszázadokban, a vármegye forrásadottságainak ismerete³ azonban joggal tart vissza bennünket attól, hogy kizárólag ennek alapján az adott térséget az említett hangtani változások gócpontjának tekintsük.

2.4. A hangtani szembenállások területi és kronológiai sajátosságainak leírása során a hamis, illetve az átiratban fennmaradt oklevelek adatainak bizonytalan forrásértéke szintén nem kevés nehézséget okozhat. Mindezt jól illusztrálja egy, a Garamszentbenedeki apátság alapítóleveléből való példa. A *Geletnek* településnév korai labiális formájának felbukkanását (1075/+1124/+1217: aliis tribus vilis, scilicet Goznucha, *Gelednuk* et Kerestur, Gy. 1: 444, DHA. 1: 218) az apátság alapítólevelében ugyanis GYÖRFFY GYÖRGY és SZŐKE MELINDA véleménye alapján nem köthetjük a 11. századhoz, mivel az csak a későbbi interpoláció eredményeként kerülhetett a szövegbe (DHA. 1: 216, 217; SZŐKE 2015: 98–99, vö. még DUDÁS 2004: 169). Ez pedig azt is jelenti, hogy az egyes korszakokbeli előfordulási arányok megállapításakor az ilyen természetű oklevelek adataira külön figyelemmel kell lennünk. Ezt a szempontot már csak azért sem mellőzhetjük, mert az utóbbi években a hamis és nem eredetiben fennmaradt oklevelek vizsgálata egyre termékenyebb kutatási területnek bizonyul, ami nagyban javíthatja a nyelvtörténeti adatok nyelvjárástörténeti értékelésének megbízhatóságát is (vö. HOFFMANN 2010, PÓCZOS 2015, 2017, SZŐKE 2015, PELCZÉDER 2015, 2017, KOVÁCS 2018).

Szintén az oklevélírói gyakorlat mélyebb ismeretének szükségességére hívja fel a figyelmet N. FODOR JÁNOS, aki Északkelet-Magyarország kései ómagyar kori hangtani arculatának leírásakor ugyanahhoz az ügyhöz kapcsolódó okleveleket vizsgál annak érdekében, hogy a királyi kancellária és a helyi szervek nyelvhasználatának eltéréseire fényt derítsen. A más-más hatóság által kiállított

³ Elég ehhez például az ország középső része déli területeinek adatait összevetni Nyitra vármegyével, mivel Bodrog, Csanád és Csongrád vármegye adatainak száma a felét sem éri el Nyitra vármegyének.

oklevelekben fellelhető azonos nevek írásmódjának összevetésével rámutat arra, hogy még az eredeti oklevelek esetében is felmerülhet a kétely, hogy a bennük lévő szórványok nyelvileg valóban a nevek által megjelölt területre lokalizálhatók-e (2008: 129–133).

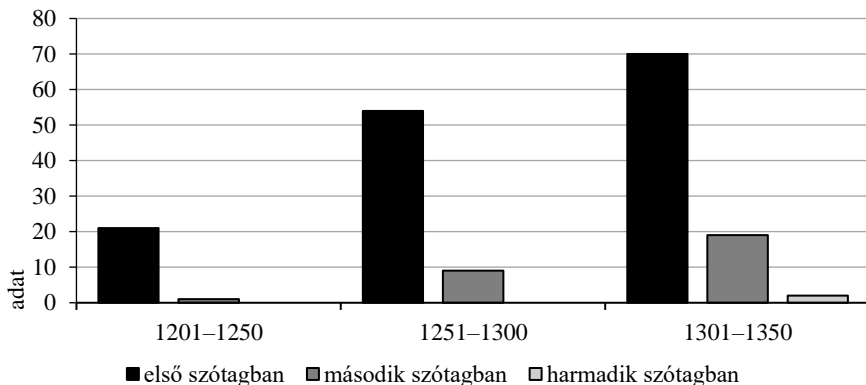
3. Minthogy a korszak helyesírására általánosan jellemző, hogy egy hangot több betű is jelölhet, ugyanakkor egy betű több hangnak is lehet a jele, kézenfekvő, hogy a korszak helyesírási kérdéseinek tisztázása a legtöbb esetben szintén elválaszthatatlan a hangtani jelenségek vizsgálatától.

3.1. Egyes mai nyelvjárástípusok záródó diftongusainak (amelyek BENKŐ véleménye szerint „fonetikailag meglehetősen azonosak középkori diftongusrendszerünk leggyakoribb változataival”) a régi magyar diftongusokkal való esetleges összefüggésének a feltárása például az irodalmi norma monoftongusos jelölés-módja miatt ütközik akadályba (1957: 76).

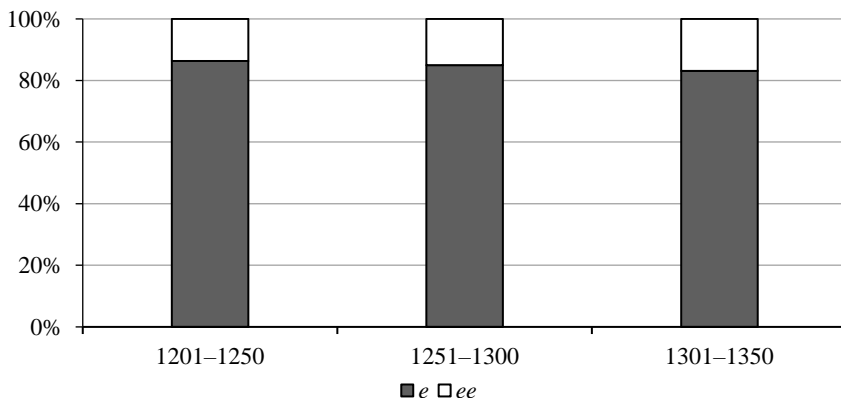
Szintén komoly nehézséget okoz mind az *i ~ ü*, mind pedig az *ë ~ ö* szembenállás vizsgálatakor, hogy a korai ómagyar korban az *i* és *y* betűk hangértéke *i* és *ë*, az *u* hangértéke pedig az *ü* (és több egyéb) mellett *ö* is lehetett, ezért hosszú időn keresztül (egészen az ómagyar kor végéig, amikor is megjelenik az *ö* hang saját jele) nehéz eldöntenünk, hogy *i*-ző és *ü*-ző vagy *ë*-ző és *ö*-ző alakok állnak-e egymással szemben (BENKŐ 1957: 73–74, E. ABAFFY 2003: 326).

3.2. Az *i ~ é* szembenállást mutató lexémapárok konkrét keletkezéstörténeti kategóriába illesztésének gátja szintén elsősorban az az egész korszakra általánosan jellemző helyesírási következetlenség, ami az egy betű = egy hang elvének hiányát jelenti. Ez egyfelől abban nyilvánul meg, hogy az *i* és *é* hangok jelölése a korban gyakran a megfelelő rövid hangokéval egyezik meg (lásd például a Gyulafehérvári Sorok *nepnech* vagy az Ómagyar Mária-siralom *kynzathul* adatát) (KOROMPAY 2003: 289). Igaz ugyan, hogy a 13. század elejétől az *é* hang jelölésében felbukkannak a kettős betűk is (KNEIENZA 1952: 54), az ilyen lejegyzésű formák azonban leginkább csak a hangsúlyos szótagbeli *é* hangok lejegyzésére használatosak (lásd a 3. ábrát), s ott is elenyésző mennyiségben adathozható az *e*-s jelölésűekhez képest (lásd a 4. ábrát). Ráadásul számos példát idézhetünk arra is, hogy az *ee* betűkettős *e* hangot jelöl: például *Mezsgye* 1320: *meesde*, Abaúj, HA. 1: 28; *Füzegyköz* 1328: *Fizeegkuz*, Krassó, HA. 3: 71; *Lekence* 1329: *Lekencee*, Kolozs, HA. 3: 54). Különösen gyakori az *ee* betűkapcsolat *e* hangértéke a hangsúlytalan szótagokban, ahol ez a betű meglátásom szerint ugyanolyan arányban jelöl *e* hangot, mint *é*-t.⁴

⁴ Érdekes adalék, hogy bizonyos nevek, névrészek vagy akár közszavak írásmódjában ez a fajta megoldás valamilyen oknál fogva kifejezetten kedvelt. KNEIENZA ISTVÁN hívja fel arra a figyelmet, hogy a *Kér*, *Nyék*, *Szécs*, *Bél*, *Hét*, *Pél*, *Lég*, *Péc* nevek vagy névrészek, valamint az *ér* köznév lejegyzésében igen gyakori, sőt általános az *é* hang *ee*-vel való jelölése (1952: 55–56), de hozzá kell tennünk, hogy legalább ilyen jellegzetes ez a megoldás a *bérc* földrajzi köznév lejegyzésében

3. ábra. Az *ee* betűkapcsolat *é* hangértékben való jelentkezése a korai ómagyar kori oklevelekben

4. ábra. Az első szótagbeli *é* hang jelölése a korai ómagyar korban

Az, hogy a hosszúság jelölése csak ritkán jelenik meg a korai ómagyar korban, nem meglepő, ha tekintetbe vesszük, hogy azt még a 16. században is csak egy-egy kódexünk, s az is meglehetősen következtlenül jelöli. A kódexeinkben (lásd például a Jordánszky- és az Érdy-kódexet) felbukkanó *ee* jelölésmód ugyanakkor akár félreértésre is okot adhat, mert egyes elképzelések szerint az a hosszúságon kívül a magánhangzó zártságát is jelölheti. A korai ómagyar kori *e*, *i*, *y* betűkkel jelölt adatok kvantitásának megítélésekor tehát azok későbbi hosszúságára, a mai többeli váltakozásokra és az egyes lexémák etimológiájára támaszkodhatunk csupán (BÁRCZI 1958: 62, E. ABÁFFY 2003: 331).

(például *bérc* 1247: *beerch*, Hont, HA. 3: 33, *Kisakasztó bérce* 1329: *beerchy*, Kolozs, HA. 3: 53, *Brizó bérce* 1331/1394: *beerche*, Hont, HA. 3: 34) és a *szék* (például *Széklak* 1237: *Seec*, Bács, KMHsz. 1: 254; *Szék* 1307: *Zeek*, Doboka, HA. 2: 26) névrészt tartalmazó nevek leírásában is.

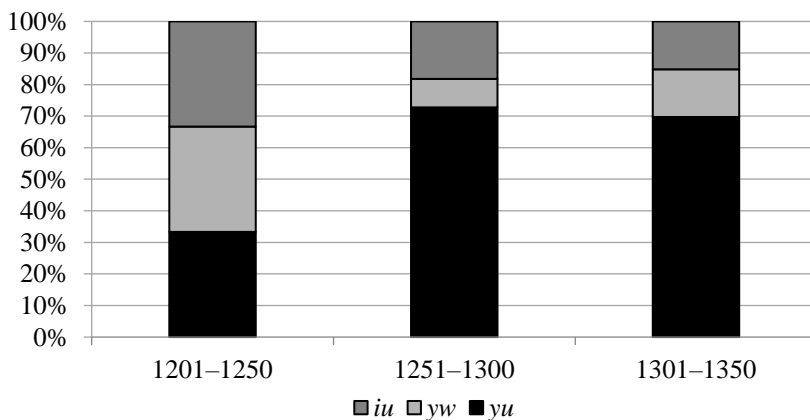
Másfelől mivel a palatális illabiális magánhangzók (az *e*, *ĕ*, *i* hangok) körében az ómagyar helyesírási rendszer két jelet használ három elem jelölésére, bizonyos esetekben az *e* betű mind az *e*, mind az *ĕ* hangokat jelöli. Máskor a probléma kiküszöbölése érdekében a jelölésmód felfelé tolódik, s az *ĕ* hang lejegyzésére egyes nyelvemlékekben az *i* (vagy az annak megfelelő *y*) használatos (lásd például a Halotti beszéd *gimilcictul* [gyimilcsiktül ~ gymēlcsēktül] adatát, KOROMPAY 2003: 288). Ez utóbbi jelenséget a helyesírás konzervativizmusa is előhívhatja, vagyis a nyíltabbá válás következtében *ĕ*-vel hangzó formák igen gyakran *i* (*y*) betűkkel lehetnek lejegyezve. És minthogy a hosszú magánhangzók jelölésére leggyakrabban a megfelelő rövid magánhangzók szolgálnak a korban, a probléma az *i* ~ *é* szembenállást éppúgy érinti, mint az *i* ~ *ĕ* kettősséget.

3.3. Az egyes betűk hangértékének megítélése mellett bizonyos betűkapcsolatok olvasata is kétségessé teheti az ómagyar kori hangtani szembenállások értékelésének hitelét. Az *i* ~ *ü* szembenállás körébe vonható példák megítélésekor például az *iu*, *yw*, *yu*, (ritkábban) *iv*, *iw*, *yv* betűkapcsolatot tartalmazó adatok okoznak problémát, azok hangértéke ugyanis *ü*, *ű* és *iü* egyaránt lehet, például: *fűz* 1347: *Fiuzy* (Abaúj, KMHsz. 1: 107), *Füzér* 1324>1363: *Fiuzer* (Abaúj, KMHsz. 1: 106), 1327/1378: *Fiwzerpatak* (Abaúj, HA. 1: 25), 1270/1272/1476: *Fyvzer* (Abaúj, KMHsz. 1: 106), *kis* 1331>1358: *Kyusida* (Abaúj, KMHsz. 1: 157). A kérdés azért különösen lényeges az *i* ~ *ü* szembenállás vizsgálatában, mert bizonyos lexémák esetében a korai ómagyar korban a labiális forma meglétét az illabiális változat mellett (egyértelműen *ü*-zést mutató adatok hiányában) csak az ilyen betűkapcsolatot tartalmazó adatok alapján feltételezhetjük, például: *fül* 1268/1347: *Fyul* (Komárom, HA. 3: 61), *Fűtő* 1318: *Fyuhteu* (Fejér, Gy. 2: 423), *Füzege* 1275/1281: *Fiuzeg* (Pest, HA. 4: 71), *Füred* 1272: *Fyured* (Komárom, Gy. 3: 416).

Az *iü* diftongus fejlődése az egyes nyelvjárásokban más-más irányba ágazhat el (E. ABAFFY 2003: 340–341), s ennek során *i*, *é*, *ő*, *ű* hangokká monoftongizálódhat, az egyes változási irányokban pedig a monoftongizáció természetesen nem egyszerre következik be. A bennünket közelebbről érintő *iü* > *ű* folyamat BÁRCZI véleménye szerint igen korai, a 12. században, legkésőbb a 13. század elejére megvalósult (BÁRCZI 1958: 91–92, 1967/2002: 170–171). KNIEZSA ISTVÁN szintén úgy véli, hogy a kancelláriai helyesírás harmadik korszakában, vagyis a tatárjárástól az Anjou-kor végéig — éppen a monoftongizáció addigra történő lezajlása miatt — az *iu*, *yu*, *yw* már nem diftongust, hanem *ü*, *ű* monoftongust jelöl (1952: 51–52). Fontos körülmény tehát, hogy az általam vizsgált adatállományban az ilyen helyesírású adatok kisebb hányada a 13. században (például: *fűz* 1295: *meghefyuz*, Heves, HA. 3: 27, *kis* 1256: *Kyusret*, Abaúj, HA. 1: 27, *Kürt* 1260: *Kyurth*, Komárom, Gy. 3: 435), zöme pedig a 14. században jelentkezik, vagyis a fenti elképzelések alapján az ezekben jelentkező betűkapcsolatok

feltételezhetően monoftongust jelölnek. Mivel azonban ezeknek az adatoknak az értékelését illetően csupán kutatóinknak a monoftongizáció kronológiai sajátosságait taglaló korábbi megállapításai állnak a rendelkezésünkre, érdemes megvizsgálunk az ezeket a betűkapcsolatokat tartalmazó adatokat behatóbban is.

Ha az ilyen helyesírású adatok kronológiai és gyakorisági sajátosságait szemügyre vesszük, igen feltűnő eltéréseket tapasztalhatunk: az egyes betűkapcsolatok közül ugyanis az idő előrehaladtával az *yu* egyértelmű dominanciája rajzolódik ki (lásd az 5. ábrát). Az *yu* betűkapcsolattal írott adatok között pedig leggyakrabban éppen azoknak a lexémáknak az előfordulásait találjuk meg, amelyekben nem feltételezhetjük a diftongus egykori meglétét, mivel az adott elem később sem hangzott hosszú magánhangzóval (pl. *kis*, vö. ÚMTsz. 3: 359–360), ami azért fontos körülmény, mert az *iü* diftongus mindig hosszú magánhangzóvá alakult tovább. Ezekben az esetekben tehát még nagyobb bizonyossággal tehetjük le a voksunkat a megfelelő betűkapcsolat *ü* hangértéke mellett (DUDÁS 2003: 120). Az *yu* jelölés hangértékét illetően azonban bizonyos lexémák ügyében nyitva kell hagynunk a kérdést. A mai nyelvjárási *fizes*, *fűzes* adatok (vö. FKNT. 154) vallo-mása alapján például bizonytalan az olvasata a korai ómagyar kori *fyuzes* előfordulásoknak.

5. ábra. Az *iu*, *yw*, *yu* betűkapcsolatot tartalmazó korai ómagyar kori adatok gyakorisága

4. Fontos mindemellett szem előtt tartanunk azt is, hogy a korai ómagyar korban (ahogyan a későbbi korokban is természetesen) a hangtani szembenállások között változásviszony is lehet, ami nagyban megnehezíti az egyes formák keletkezéstörténetének megítélését. Így például a korai ómagyar korban az *i ~ ü* szembenállást tükröző adatpárokat nemcsak a fent említett helyesírási következetlenségek miatt nehéz elkülönítenünk az *ě ~ ö* változatokat mutatóktól (BÁRCZI 1958: 58), hanem azért is, mert a nyíltabbá válás eredményeképpen az *i ~ ü* szembenállást

valójában az $\ddot{e} \sim \ddot{o}$ váltotta fel, s így némelyik $\ddot{e} \sim \ddot{o}$ kettősséget tükröző adatpár korábbi $i \sim \ddot{u}$ szembenállás folytatója is lehet. A jelenség összetettségét illusztrálja a korábbi *szimis* alak hangalaki fejlődése, amelyből az egyik nyelvjárásban labializációval *szümüs*, egy másik nyelvjárásban pedig nyíltabbá válással *szēmēs* forma alakult. Ebből következően a 13. századtól jelentkező *szömös* alakok (nyíltabbá válással vagy labializációval) a *szümüs* és a *szēmēs* formából egyaránt létrejöhetnek (BENKŐ 1957: 73, E. ABAFFY 2003: 326).

Az egyes lexémák keletkezéstörténetének megítélésében talán a legkézenfekvőbb fogódzó az adatok kora lehet, minél későbbi ugyanis a labiális forma, annál valószínűbb, hogy ez az $\ddot{e} > \ddot{o}$ labializáció következtében alakult ki, ennek a változásnak a kezdete tudniillik későbbre tehető, gyakran csak a 16. században mutatkozik meg az adatokban (DUDÁS 2004: 169). A labiális forma felbukkanásának időpontja azonban csak részben jöhet a segítségünkre akkor, amikor annak eredetére vagyunk kíváncsiak. Az l + dentális vagy palatális zárhang előtt bekövetkező $\ddot{e} > \ddot{o}$ labializációra például jóval korábbi adatok is a rendelkezésünkre állnak: 1269: *Banafeuld*, 1353: *Zeuldwar*, 1275/1281: *Zederiesuolg*, 1324: *Heulgku* (OKI SZ., BÁRCZI 1958: 59, E. ABAFFY 2003: 326).

5. Az egyes hangtani szembenállások tehát kialakulásukat tekintve igen összetettek lehetnek. Ilyen heterogén jelenség keletkezéstörténeti szempontból például az $i \sim \ddot{u}$ és $e \sim \ddot{o}$ labiális–illabiális szembenállás mellett az $i \sim \acute{e}$, valamint a diftongusos–monoftongusos kettősség is. Mivel pedig az egyes változási folyamatok eredményeképpen létrejövő keletkezéstörténeti kategóriák mind kronológiai, mind területi szempontból eltérő sajátosságokat mutathatnak (vö. BENKŐ 1957: 74, 75, 76), azok elkülönítése, s az egyes lexémák azokba történő besorolása elengedhetetlen az ilyen jellegű vizsgálatok során. Az etimológiai elemzés szükségességét jól mutatják az olyan helynevek, mint például az erősen labializáló Bars vármegyei *Geletnek* település neve, amelynek csak \ddot{u} -vel és (az i -ből nyíltabbá válással keletkező) e -vel maradtak fenn adatai, szláv etimonja azonban a korábbi i -zö változat (vagyis korábbi $i \sim \ddot{u}$ szembenállás) meglétére is következtetni enged, vö. szlk. *Hlinik* hn. (DUDÁS 2004: 171, TÓTH 2001: 197, 213).

6. A korai ómagyar kori hangtani szembenállások leírásához használható forrásanyagokhoz és az azokból nyert korábbi eredményekhez való óvatos viszonyulást tehát számos tényező teszi indokolttá. És bár nyilvánvaló, hogy ezeknek a körülményeknek a teljes mértékű kiiktatása nem lehetséges, az olyan módszerekkel, mint például az adatok egymáshoz viszonyított gyakoriságának és kronológiájának a figyelembevétele, véleményem szerint közelebb kerülhetünk a megbízható eredményekhez. A korai ómagyar kori hangtani jelenségek területi és kronológiai sajátosságainak meglehetősen időszerű újragondolását a minden eddigi korpusznál nagyobb adatállomány ismerete szintén nagyban előmozdíthatja. Ez a háttértényező pedig nem pusztán a jelenségekre való nagyobb rálátást biztosítja, de

olyan irányú módszertani felismerésekhez is vezethet a történeti dialektológiában, mint amit a modern dialektometriai kutatásokban eredményezett. Azt látjuk ugyanis, hogy míg a korábbiakban ezen a területen a kellően nagy számú adat hiánya miatt a történeti összefüggések feltárásában a hangrendszerben elszigeteltebb, kisebb hatóerejű jelenségek szerepe állt előtérben, addig VARGHA FRUZSINA SÁRA dialektometriai elemzése megfelelő mennyiségű adat birtokában a nagy hatókörű, gyakori fonetikai jelenségek szerepét hangsúlyozzák nemcsak a nyelvjárási törésvonalak meghatározásában, hanem a nyelvjárások közti történeti kapcsolatok feltárásában is (2017: 108).

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 106–128, 301–351.
- BÁRCZI GÉZA 1947/1980. Régi magyar nyelvjárások. In: BÁRCZI GÉZA: *A magyar nyelv múltja és jelene*. Budapest, Gondolat Kiadó. 298–348.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1967/2002. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN szerk., *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 95–180.
- BÁRCZI GÉZA 1963/1975. *A magyar nyelv életrajza*. Harmadik kiadás. Budapest, Gondolat.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Diplomata Hungariae Antiquissima I*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- DUDÁS GYÖRGYI 2003. Az ómagyar kori *i > ü* labializációról. *Magyar Nyelvjárások 41*: 117–128.
- DUDÁS GYÖRGYI 2004. A szóvég felől induló labializáció az ómagyar korban. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1*: 167–182.
- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014.
- N. FODOR JÁNOS 2008. Északkelet-Magyarország személyneveinek komplex nyelvi elemzése (1401–1526). Doktori értekezés. (Kézirat.) Budapest.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve*. Budapest, Gondolat.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1–4*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debreceni Egyetemi Kiadó, 1997–2017.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. Dél-dunántúli helynevek a pécsi püspökség alapítólevelében. In: NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 77–82.

- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2005.
- KOVÁCS ÉVA 2018. *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 48. Debrecen, Debreceni Egyetem Kiadó.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. Az ómagyar kor. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 281–300.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MOÓR ELEMÉR 1944. *A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete*. Szeged, Somogyi-Könyvtár és Városi Múzeum.
- OKISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1902–1906.
- PELCZÉDER KATALIN 2015. A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 55–68.
- PELCZÉDER KATALIN 2017. *Kajár* birtok helynevei a Bakonybéli összeírásban. *Magyar Nyelv 113*: 210–225.
- PÓCZOS RITA 2015. A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Lupa, Kapos*. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 69–83.
- PÓCZOS RITA 2017. A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Ozora, Győr*. *Helynévtörténeti Tanulmányok 13*: 117–142.
- RÁCZ ANITA 2005. Népnevek és helynevek. Tézisek egy kutatási programhoz. *Névtani Értesítő 27*: 143–151.
- RÁCZ ANITA 2006. Törzsnévi eredetű helyneveink nyelvi kérdései. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2*: 9–29.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2006. *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetem Kiadó.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 38. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk., *Új magyar tájszótár 1–5*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.
- VARGHA FRUZSINA SÁRA 2017. *A nyelvi hasonlóság földrajzi mintázatai. Magyar nyelvjárások dialektometriai elemzése*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.

Methodological Problems in the Description of Phonological Dialectal Differences in the Old Hungarian Era

When providing a description of the trends in phonological changes in the early Old Hungarian Era and the regional and chronological attributes of the resulting phonological dialectal differences, scholars have so far relied primarily on data related to early tribes' names, today's dialects, as well as evidence provided by related languages and elements borrowed from others. In my paper I partly discuss the possible use and limitations of these source materials in studies of historical dialectology. It is also clear, however, that we need to be careful also when using historical data found in charters as points of reference in such studies. Therefore, the question of the source value of historical linguistic data from the early Old Hungarian Era in the field of historical dialectology is addressed in great detail in this paper.

Keywords: historical dialectology, source materials, phonological contrast